

BOŽJI JE ISTOK, BOŽJI JE ZAPAD

U ovoj godini, godini na isteku, zaokružene su obljetnice dva značajna događaja u evropskoj književnosti i kulturi. Jedna je godišnjica Goetheovog „Zapadno-istočnog divana“, koji je objavljen u Štutgartu 1819, druga je godišnjica knjige profesora Madridskog univerziteta i katoličkog svećenika Miguela Asina Palaciososa „Muslimanska eshatologija u 'Božanstvenoj komediji'“ koja je izašla u Madridu 1919. Pojave ova dva djela nemaju, naravno, vrednosno usporediv značaj, jer su djela različitih uobličjenja višeg smisla jezika i drukčijeg potvrđivanja u sopstvenom „naknadnom životu“, te, samim tim, i nesvodivih primarnih vidika saznanja i vrednovanja; „Zapadno-istočni divan“ je pjesničko djelo, a „Muslimanska eshatologija u 'Božanstvenoj komediji'“ je poetičko djelo, djelo saznanja i interpretiranja drugog pjesničkog ostvarenja. Međutim, više je razloga usljed kojih je moguće, i u određenoj mjeri potrebno, povezano obljetničko podsjećanje na djelo velikog Goethea i na knjigu španjolskog arabiste, koji je malo poznat izvan krugova evropskih studija islama i latinskog srednjovjekovlja.

Prije svega, povezano podsjećanje na Goetheovo i Asin Palaciosovo djelo moguće je zahvaljujući važnosti koju svako od njih ima u okvirima izvornog književnog i kulturnog značenja. „Zapadno-istočni divan“ je ostvarenje najvišeg pjesničkog reda, djelo što po savremenim kritičkim uvidima uz „Faust“ čini najbitniju pjesničku ostavštinu najvećeg njemačkog pjesnika, štaviše, djelo koje najbolje obilježava njegovu pjesničku ličnost. U uvidima se uvažava virtuoznost obrade i širina i značaj pitanja koja „Zapadno-istočni divan“ sadrži, lirska snaga s kojom je Goethe u njemu iskazao najraskošniju pohvalu radovanju u ljubavi i mudrosti i ljepota lirike kao Goetheovo blistavo svjedočenje i u starosti da je on u lirici najviše on. „Muslimanska eshatologija u 'Božanstvenoj komediji'“ je knjiga višeg književnohistorijskog reda, rezultat smionog istraživačkog poniranja u tajne poezije i ispitivanja kulturnih elemenata koji su uključeni u građenje jednog od njezinih najznačajnijih zdanja. Knjiga pokazuje povezanost glasovitog Danteova spjeva i muslimanske eshatološke tradicije u znanjima koja su jasno određena i na najstroži način izvedena iz nepreglednog obilja izvora i dokumenata. Za nju je procijenjeno da je doprinijela historiji i objašnjenju Danteove misli više nego cijelo stoljeće dantističkih pabirčenja, da je osigurala ili iznudila, sa još nekoliko djela koja su se pojavila nakon nje, da se Danteovo veliko djelo nakon šesto godina iznova razumijeva.

Preporuka za povezano obljetničko podsjećanje na „Zapadno-istočni divan“ i „Muslimansku eshatologiju u 'Božanstvenoj komediji'“ je u bitnoj povezanosti ova dva djela sa književnim vezama i odnosima između kulturnih svjetova islama i srednjovjekovne i novovjekovne Evrope. I jedno i drugo djelo, svako na svojoj razini izvornog određenja, izražava te odnose u poeziji i kulturi visokog stila: u „Zapadno-istočnom divanu“ oni se neposredno prihvataju i uznose u moćnoj novoj objavi; u „Muslimanskoj eshatologiji u 'Božanstvenoj komediji'“ temeljito se razmatraju i dokumentiraju u izuzetno važnim i malo poznatim dionicama. Vanjska sudbina oba djela odaje razumljivu podudarnost u uslovljenosti vladajućim mnijenjima o islamu i o Evropi i o uzajamnim odnošenjima svjetova Evrope i islama. U isto vrijeme njihov bitni smisao čuva zdanja starih i mogućnosti građenja novih muslimansko-evropskih i evropsko-muslimanskih duhovnih mostova između Istoka i Zapada.

Upoznavanje sa svijetom islama Goethe je započeo u svojim dvadesetim godinama proučavanjem glavnih izvora islamskog učenja, Kur'ana i života poslanika Muhammeda. U proučavanje je unio svoja rana pjesnička i životna stremljenja i oblikovanja, pretočio to u blisku vezu, i u takvoj vezi ustrajao do kraja života. Prvi reprezentativan izraz te veze je poznata „Pjesma o Muhammedu“, himna koju je kao dvadesettrogodišnjak napisao u čast poslanika Muhammeda i koju se cijeni kao jedno od najljepših ostvarenja njegove pjesničke mladosti. U himni se Poslanika islama vidi u slici rijeke, koja se otvara nezaboravnim prizorom izvora što izbija iz stijene, u zamahu povlači drugove izvore, a potoci sa bregova i rijeke u ravnici mu se društveno pripijaju, i on ih sve, braću svoju, uzima i vodi vječnom okeanu, roditelju što ih čeka. U kasnom dobu je bitne sadržaje povezanosti sa svijetom islama iznio na najvišu razinu poezije, mudrosti i života u „Zapadno-istočnom divanu“, u kojem je sublimirao svoje duhovno putovanje islamskim Istokom i vlastito samoprepoznavanje u porukama Kur'ana i pjesničkom srodstvu sa Hafizom Širazijem i drugim muslimanskim pjesnicima. „Divan“ je pisao u poznim šezdesetim godinama života, podstaknut susretom sa pjesničkom zbirkom „Divan“ Hafiza Širazija u prijevodu Josepha von Hammera. Pisao ga je iz pune stvaralačke snage svoga pjesničkog umijeća, svojih neusporedivih znanja i svoje zrele mudrosti, kao zbirku pjesama i prozni dio, s bilješkama i raspravama kojima je želio osigurati neposredno razumijevanje pjesama od čitalaca koji sa Istokom nisu upoznati ili su slabo upoznati. Doživljaj Istoka u pjesmama je razvio u čudesnom bogatstvu lirskih oblika i neponovljivoj čistoti misaonih izraza, a prozni dio ispunio jednako čudesnim opisima njegovih religijskih, pjesničkih i povijesnih pojava i krajolika.

Duhovna iskustva, koja je stjecao proučavajući vjersko učenje i tradiciju islama i udubljujući se u meditacije muslimanskih pjesnika i mistika, Goethe je u ovoj knjizi ljubavi doveo do jasne umjetničke svijesti i do najprostranije,

najraskošnije vizije. Jedinstvo pjevanja i mišljenja u pjesmama Hafiza Širazija i drugih muslimanskih pjesnika pokazao je na evropski, zapadni način kao oglašavanje dubljih konvergencija poezije i religije, filozofije i povijesti, prirode i umjetnosti. U isto vrijeme, na način klasičnog muslimanskog razviđanja mikrokosmičkih i makrokosmičkih realnosti pomoću simboličkih usporedbi i uzajamnog ogledanja jednih u drugima izveo je svoja pjesnička sučeljavanja Božjih znanja i ljudskih sudbina, svetih tajni nastajanja živih oblika i prolaznosti svega postalog, zvjezdanih visina neba i intimnih dubina duše, radosti uživanja u svijetu i mudrosti oslobađanja od ovisnosti o svijetu. Oslonac za pjesničku slobodu da sve to povezuje i da simbole upotrebljava kako voli našao je u kur'anskoj objavi Božje veličine u najmanjem kao i u najvećem; u pjesmi „Sveživot“ predočio ju je kao Božje darivanje simbola života u životu mušice i simbola božanske ljubavi u oku voljene žene. Nepuno stoljeće po nastanku „Zapadno-istočnog divana“ Hugo von Hofmannsthal je napisao da je to jedna od knjiga „koje su nedokučive i u kojoj sve ukazuje na sve, tako da unutarnjem životu nema kraja“.

„Zapadno-istočni divan“ je u cjelini primljen od malobrojnih zainteresiranih znalaca i tek su rijetki pojedinci, kao Hegel, Rickert i Heine u Njemačkoj i Hugo u Francuskoj, reagirali u skladu sa značajem i veličinom njegove pojave. U vremenima koja su slijedila, njemačkom čitateljstvu je bilo lakše da prihvati stil i fantazije autora koji su se, podstaknuti Goetheovim otkrićem islamskog Istoka i neobavezani učenošću koju je ono pretpostavljalo, okrenuli istočnjačkim temama; njihovi „lažni cvjetovi orijentalizma“ pomogli su da se izgubi iz vida opće zanemarivanje „Zapadno-istočnog divana“.

Po mišljenju Mirka Krivokapića „Zapadno-istočni divan“ je označio novu epohu u Goetheovom životu i taj zaokret u njegovom stvaralačkom postupku, „vjеровatno najveći u njegovom stvaralaštvu“, malo je ko i mogao da slijedi. Čitalačka publika Goetheova vremena, obrazovana na antičkoj književnosti i filozofiji, teško je mogla razumjeti strani svijet Orijenta u koji je Goethe uvođio sa svojim djelom neobičnog naslova. Međutim, stav Katharine Mommsen je da je razlog za nerazumijevanje „Divana“ bio prije svega u pjesnikovom pozitivnom stavu prema islamu. Ona smatra da se nije ostvarila Goetheova nada da će proznim dijelom „Divana“ pobuditi zanimanje njemačke publike za islam i zadobiti njezino razumijevanje za svoje djelo. Većina čitalaca nije se udubljivala u „Bilješke i rasprave“ i stoga nije razumjela to što je Goethe želio da im pruži.

Goetheov odnos prema svijetu islama bio je odnos pjesnika i izvornog mislioca, najvećeg izvornog mislioca kojeg je Evropa dala svijetu. Odnos španskog arabiste, jezuitskog svećenika i profesora Madridskog univerziteta Asina Palacios bio je odnos naučnika i skrupuloznog istraživača izvora i veza mišljenja i pjevanja visokog stila u klasičnoj kulturi islama i u evrop-

skom srednjovjekovlju. Učenik i kolega Juliana Ribere, koji je, potvrđujući Goetheovo snažno oglašavanje veza evropskih književnosti i književnosti muslimanskog Istoka, u lirici muslimanskih pjesnika Španije razotkrio uzor ili arhetipski oblik srednjovjekovne evropske lirike i pokazao da sam izraz trubadur dolazi direktno iz arapskog jezika, Palacios je proučavao Gazalija, Ibn Arebija, Ibn Masaru, Ibn Hazma, Ibn Rušda, staze i međaše na njihovim životnim putevima koji su vodili do njihovih djela, te veze njihovih djela sa kasnijim djelima Tome Akvinskog, Dantea Alighieria, Tereze od Avila, Džona od Križa, **Blaisea Pascala**. U najpoznatijem djelu, „Muslimanskoj eshatologiji u 'Božanstvenoj komediji'“, on je pokazao da Danteovo djelo sadrži mnoštvo analogija sa opisima isra'a i mi'radža poslanika Muhammeda u vjerskim predanjima i djelima muslimanskih pisaca, napose u djelima Ibn Arebija i Ebul-Ala el-Mearija, da su one brojnije od svih sličnosti koje su istraživači otkrili između Danteova djela i djela iz svih drugih književnosti, te da se jednako upadljivo odnose na arhitekturu samog zdanja „Božanstvene komedije“ kao i na uređenje njegovih unutarnjih dijelova ili prostora. Identificirajući te analogije kao podudarnosti koje impresioniraju saglasnošću u najkrupnijim gradivnim odrednicama kao i u pojedinostima Danteove vizije zagrobnog svijeta, Palacios je utvrdio prisutnost islamskih elemenata u „Božanstvenoj komediji“ u dvostrukom vidu: u vidu slika i koncepata što se pojavljuju prvi put kod Dantea, i odaju njegovo direktno napajanje na muslimanskim izvorima, i slika i koncepata koji su otprije postojali u kršćanskim predanjima u koja su muslimanska eshatološka učenja uvedena višestoljetnim susretanjima muslimana i kršćana u Španiji i Italiji, kao i na Bliskom istoku tokom križarskih ratova. Navodeći dokaze Danteove ovisnosti o muslimanskoj vjerskoj tradiciji i književnosti, Palacios je istodobno naglašeno isključivao mogućnost da se ta ovisnost razumijeva kao ograničenje pjesničke autentičnosti i nedostatak u kršćanskoj vjeri najvećeg pjesnika evropskog kršćanskog srednjovjekovlja. Pritom je podsjećao na razloge Danteovog skrivanja duga islamu i svojim tumačenjem nastojao ublažiti uobičajeno razumijevanje predstavljanja poslanika Muhammeda i hazreti Alije u „Božanstvenoj komediji“ koja su izazivala i izazivaju zazor muslimana.

Kada se pojavilo, Palaciosovo djelo je proizvelo neku vrstu kulturnog šoka. Odgovori stručnjaka na „Muslimansku eshatologiju u 'Božanstvenoj komediji'“ uslijedili su takoreći u svim centrima evropskih književnohistorijskih, orijentalno-arapskih i kulturoloških studija. Evropski dantisti i romanisti, arabisti, islamolozi i medijavelisti podijelili su se na pristalice i podržavaoce Palaciosova otkrića muslimanskih utjecaja na Dantea i na malo-brojnije, ali ništa manje gorljive branitelje Danteove originalnosti u odnosu na kulturni svijet islama. Polemika je imala posebnu težinu u Italiji, gdje se

pripremalo odgovarajuće obilježavanje šeststote godišnjice od smrti najvećeg talijanskog pjesnika. Oспоравanja Palaciosova istraživanja kretala su se od tvrdnji o slabosti njegove teorije imitacije i nepouzdanosti dokaza o muslimanskim utjecajima na Dantea, koji nije znao arapski, do tvrdnji o tome da bi, kada bi Palacios bio u pravu, to značilo da je Dante bio ustvari musliman. Od tih kritičkih reagiranja, pozitivnih i negativnih, i dodatnih razjašnjenja i nedvosmislenih zastupanja svoje teze, Asin je sačinio i objavio još jednu knjigu. U djelu „Historija i kritika jedne polemike“ je, uz ostalo, ukazao na fundamentalnu nedosljednost osporavatelja muslimanskih utjecaja na Dantea, koji to odbijaju suprotstavljajući pjesnikovu originalnost islamskim izvorima, ali dopuštaju ograničenje originalnosti u odnosu na klasične i kršćanske izvore. Tu je iznova obrazložio i stav da prepoznavanje ovih utjecaja ne umanjuje Danteovu pjesničku veličinu niti kršćansku vrijednost njegova djela, pobijajući shvatanja da utvrđivanje Danteova duga muslimanima znači udaranje na temelje Danteova kršćanskog i evropskog identiteta.

Pristupi djelima Goethea i Palaciosa danas se povezano preporučuju za sagledavanja u otvorenim, dijaloškim horizontima smisla književnosti i kulture. Kao preporuke za takva sagledavanja navodim Petera Antona von Arnima, Karl-Josef Kuschela i Umberta Eca, Dževada Karahasana i Carlosa Fuentesa. Prvi, pisac pogovora za djelo Katharine Mommsen „Goethe i islam“, potomak pjesnikinje Arnu bliske krugu oko Goethea, i drugi, autor grandioznog djela „Židovi, kršćani, muslimani“, govore o pjesniku „Divana“ i učitelju ljudskosti u suočenju sa pitanjima predrasuda, nesporazuma i uzajamnog približavanja današnje Njemačke i Evrope i današnjeg islama. I svaki, na svoj način, upozorava na neprocjenjivi rezervoar oslobađajućeg znanja i razumijevanja u Goetheovom povezivanju perspektiva Okcidenta i Orijenta, u njegovom premošćivanju duhovnog jaza među ljudima Zapada i ljudima Istoka i podsticanju njihovog susretanja u miru i međusobnom upoznavanju. Na sličan način Umberto Eco opravdava čitanje Palaciosove knjige nakon što su, kako kaže, mnoga naknadna istraživanja dokazala da je Palacios bio u pravu i nakon što je otkriveno djelo „Liber Scale Mahometi“, latinski prijevod „Kitabul-mi'radža“ / „Knjige o noćnom putovanju poslanika Muhammeda“, koji je nastao najvjerojatnije godinu dana prije Danteova rođenja i koji je otkriven i objavljen nakon Palaciosove smrti. Potrebno je čitanje Palacios, tvrdi Eco, jer muslimanski utjecaji ne umanjuju Danteovu veličinu i jer je ogromna masa poređenja između Dantea i njegovih muslimanskih izvora odbrana da ne zaboravimo na odnošenje koje je uvijek postojalo između zapadne kulture i veoma bogate i napredne islamske kulture ranijih stoljeća. Eco to tvrdi u tekstu objavljenom povodom izlaska talijanskog prijevoda Asinove knjige; knjiga se pojavila u jeziku Danteova djela u sedmom desetljeću po objavlji-

vanju izvornika; u prijevodu Rijada Ganibegovića na naš jezik trebalo bi da se pojavi u idućoj godini. „Liber Scale Mahometi“ već imamo na našem jeziku u izvanrednom i izvrsno opremljenom prijevodu Sinana Gudževića.

Krajem osamdesetih godina proteklog stoljeća Dževad Karahasan je objavio roman „Istočni diwan“. Nepuna tri desetljeća kasnije, u jednom razgovoru Karahasan je kazao da je „Istočni diwan“ pisao kao svoj pokušaj da se uplete u razgovor dvojice velikih učitelja, Hafiza i Goethea. A kao svoj prilog razgovoru prinio je misao o granicama unutar jednog kulturnog kruga i pitanje nije li provalija između skeptika i onih koji misle da znaju, tragalaca i dogmata, u islamu ili u kršćanstvu, ipak dublja od one između islama i kršćanstva, Istoka i Evrope. Piscu „Istočnog diwana“ treba vjerovati, kao što treba vjerovati piscu „Terra Nostre“ Carlosu Fuentesu kada tvrdi da je kulturna i politička borba ona vertikalna, koja se vodi duboko unutra, a ne ona horizontalna koja teži širenju, i kada otkriva duboki rasizam u srcu američkog profesora Huntingtona, izumitelja „sukoba civilizacija“ kao Huntingtona Lavljeg srca, koji je pronašao vanjsko čudovište u islamu i unutarnju opasnost u hispanskim Amerikancima.

I, na kraju, kratka riječ o naslovu ovog podsjećanja na Goethea i na Asina Palaciosu, naslovu na koji smo podstaknuti podudarnim nalazom Annemarie Schimmel, najsvestranije ličnosti islamskih studija na Zapadu u drugoj polovini dvadesetog stoljeća, i Katharine Mommsen, najboljeg poznavaoa „Zapadno-istočnog divana“.

Za Annemarie Schimmel u „Divanu“ je „po prvi put postignuto savršeno stapanje istočnjačke i zapadnjačke misli“, a za Katharinu Mommsen sva srž Goetheova duhovnog suočavanja s islamom je u pozivu ljudima Istoka i ljudima Zapada da se zajedno otvore „univerzalnosti ispunjenoj Bogom i duhom“, da zajedno izađu na „Pravi put“, „a to znači na put odgovornog djelovanja“. Stoga ne čudi što su sržni, zavjetni stihovi „Divana“ i za Schimmel i za Mommsen kur’anski inspirirani stihovi prve strofe „Talismana“ iz „Knjige pjevača“:

Bogu pripada sav Istok!

Bogu Zapad tako isto!

Jug i Sjever, sve počiva

U rukama Boga živa.

U raspravama i razmatranjima, kojima se u Njemačkoj obilježavalo približavanje i nastupanje dvjestote godišnjice „Zapadno-istočnog divana“, pokazalo se da se u ovim stihovima može otkrivati živa i neprolazna bit Goetheove veze s islamom. Više sudionika je ukazalo na to da za Goethea religija kao „posuda svetog“ nije imala nacionalnost niti je podlijegala geografskom ograničenju i da je njegova najveća briga bila kako da pomogne da

pripadnici različitih vjerskih zajednica ne žive jedni pored drugih već jedni s drugima. I za većinu je bilo razumljivo da je svome ustrajnom nastojanju da zbližava vjerske zajednice najveći njemački pjesnik dao svjetski značajan izraz u „Zapadno-istočnom divanu“, djelu koje ne razdvaja već okuplja i povezuje u poštovanju i empatiji.